

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.355.01:316.6

РОСІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ФАКТИ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Кирпичова 2, Харків, 61002, Україна, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>, e-mail: rush_ip@ukr.net

Ihor Rushchenko – Doctor of Sociological Science, Professor of the Department of Sociological and Politic Science National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kyrpichova 2, Kharkiv, 61002, Ukraine, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>, e-mail: rush_ip@ukr.net

У статті проаналізовано стан масової свідомості сучасного російського суспільства, який, на думку автора, пояснює і тип політичного правління в країні, і агресивний зовнішньополітичний курс Кремля. Методологічною основою дослідження є теорія соціальних фактів Е. Дюркгайма, який вважав, що сукупність фактів свідомості є визначальною характеристикою кожного суспільства. В якості емпіричної бази використані масові опитування російських соціологічних центрів, зокрема оприлюднені дані «Левада-Центру». Підкреслено, що масова свідомість російського суспільства включає такі факти: 1) «тиранофілія» – ірраціональна любов до політичних лідерів, які проводять «жорстку лінію» у внутрішніх справах та відзначилися загарбницькими війнами на ззовні; 2) «лібертофобія» – стан свідомості, який відповідає концепту Е. Фромма «втеча від свободи», що призводить до систематичної поразки будь-яких реформ демократичного змісту; 3) «вестернофобія» – традиційне для російського суспільства негативне ставлення до Заходу, а у поточний період – до США і України, яка нібито «зрадила» східній сусідці; 4) «агресивний нарцисизм» – самозвеличення, ідея особливої місії Росії у світі, що нібито виправдовує імперську політику та агресивні війни, які систематично розв'язують її уряди впродовж останніх 500 років. Комплекс фактів масової свідомості становить цивілізаційний маркер, який, по-перше, свідчить про не-європейський характер російського суспільства, по-друге, є підставою для типологічного розрізнення українського і російського суспільств, по-третє, пояснює невідповідність військових дій проти України.

Ключові слова: російське суспільство, факти масової свідомості, російсько-українська гібридна війна, «втеча від свободи».

The article discusses the current state of the collective consciousness of the Russian society that explains domestic and foreign policy trends of the Kremlin. Methodologically the study is based on the theory of social facts developed by Durkheim, according to which social facts consist of representations and actions. The empirical data produced by a number of surveys, including the surveys conducted by the Levada Centre, constitute an empirical base of this article. Data analysis suggests that the collective consciousness of the Russian society consists of the following facts: 1) «tyranny love», or an irrational admiration of «hardliners» who tend to favour a hawkish approach to foreign policy; 2) «freedom phobia», or a set of attitudes corresponding to the concept of «escape from freedom» coined by Fromm that leads to a systematic failure of any democratic reforms; 3) «Westernophobia», or a negative attitude towards the West or any country that adopts Western values, including Ukraine that has allegedly betrayed its ex-ally; 4) «aggressive narcissism», or the idea of Russia's superiority that justifies the «rogue state's» behaviour, including imperialist policies practiced by a number of countries over the past centuries. Social facts pertaining to the collective consciousness result in a distinctive civilisational marker that highlights the differences between Russia and the West, assists with the differentiation between the Russian and the Ukrainian societies, and explains the root causes of war against Ukraine.

Keywords: Russian society, facts of collective consciousness, Russia-Ukraine hybrid war, «escape from freedom».

У контексті російсько-української гібридної війни соціолог мусить дати відповіді на два ключові питання: 1) де лежить коріння агресивних тенденцій у зовнішній політиці держави, яка знехтувала міжнародним правом, порушила цілу низку договорів та стала на шлях розв'язання військового конфлікту з країною-сусідкою? 2) чому населення Російської Федерації у своїй масі з ентузіазмом підтримує мілітаристський курс політичного керівництва, радо відгукнулося на вторгнення в Україну, анексію

Криму та фактично бере участь у продовженні агресії проти України? Досі українські вчені мало звертали увагу на принципові відмінності в суспільній свідомості російського і українського суспільств, бо домінувала теорія єдиного пострадянського соціокультурного простору. Ми пропонуємо розглянути хоча б в якості гіпотези фундаментальні відмінності двох суспільств на рівні фактів масової свідомості.

В останні роки видано чимало монографічних праць і статей, присвячених російсько-українській війні [1], проте, на наш погляд, залишаються недостатньо дослідженими базові соціальні аспекти, які зумовлюють агресивний курс В. Путіна. *Мета* статті полягає у тому, аби зв'язати дії військово-політичного керівництва РФ зі станом російського суспільства і показати, що агресія не є випадковістю та свавільним вибором однієї людини, а до певної міри – закономірним проявом настроїв всередині народних мас. Для цього використаємо концепт соціальних фактів, який перейшов у сучасну соціологію у спадок від теорії Еміля Дюркгайма.

Суспільство можна уявити як суму соціальних фактів, які класик соціологічної думки поділив на дві категорії – морфологічні факти і факти свідомості. На разі ми не будемо описувати перший компонент, а зосередимося на фактах свідомості, які французький вчений вважав вирішальним компонентом будь-якого суспільства, що відображають його ідентичність. «Є категорія фактів, – пише Е. Дюркгайм – що відрізняється вельми специфічними властивостями; її створюють: способи мислення, діяльності та почуттів, які знаходяться поза індивіда та наділені силою спонуки...» [2, с. 31]. Факти свідомості є не простими ситуативними співпадіннями реакцій на зовнішні чинники маси ізольованих індивідів, а довготривалими речами, які до певної міри визначають свідомість громадян, оскільки вони від народження перебувають під впливом фактів колективної свідомості, отже, й індивідуальний спосіб мислення стає заручником надособових феноменів.

У свою чергу, політики-циніки діють саме так, як описував політичний процес В. Парето: намагаються зрозуміти, чого прагнуть маси, потім виробляють нескладні ідеологеми (деривації) й активно маніпулюють масовою свідомістю. Якщо маси прагнуть сильної руки, війни й розширення кордонів, то правитель може розв'язувати агресивну війну, не турбуючись про власний тил: підтримка і радість від військових успіхів будуть гарантовані. А негативну реакцію міжнародного співтовариства можна пояснити «природною» недружелюбністю Заходу, тобто «русобобією». Ми критично ставимося до сучасної російської суспільно-політичної думки в аспекті її можливостей дати тверезу оцінку діям військово-політичної верхівки власної країни, але віддаємо належне тим російським соціологам, хто продовжує вивчати суспільні настрої, і будемо спиратися на дані, які оприлюднюють російські центри вивчення громадської думки.

Опрацювання різноманітних інформаційних джерел, у т.ч. даних соціальної статистики, дозволяє нам виділити, принаймні, чотири факти масової свідомості, які дотичні до типу політичного правління в Росії та обрання Кремлем агресивного зовнішньополітичного курсу.

«Тиранофілія». Любов до власних тиранів є чи не найбільш яскравим проявом специфіки російської колективної думки. Це суттєво відрізняє образ мислення європейця, укрainця і пересічного росіянина. Почуття рабської любові, гордоці за великих людей вітчизни, таких, як Іван Грозний, Петро I або Йосиф Сталін, є мейнстрімом, ознакою гарного тону і пропуском до «наших». І, навпаки, слова «ліберал», «демократ» у купі з іменами осіб, що з ними асоціюються, викликають негативну реакцію у більшості населення. Наразі ми не маємо на увазі сто відсотків громадян Росії, а переважну частину суспільства, що статистично збігається з палкими шанувальниками В. Путіна, який у ХХІ став виразником почуттів та очікувань мільйонів «справжніх росіян».

Свого часу вийшло друком багато антисталінських книг, спогадів, викривальних відомостей про часи великого терору, опубліковано наукові праці та статистики кривавих жнив. Нічого не допомогло: героєм масової свідомості в Росії є Сталін! Наводимо дані масового опитування російських громадян, що періодично здійснює відомий «Левада-Центр». Питання кілька років поспіль формулюється стандартно: «назвіть найбільш видатну особу усіх часів та народів». І бачимо (див. табл.1), що російські респонденти обирають однакових співгромадян, у числі яких – четверо мають руки «по лікоть у крові».

Таблиця.1.

Найбільш видатні з приводу історичні постаті з огляду громадської думки у РФ (у %)

<i>Видатні постаті</i>	<i>2017 р.</i>	<i>2012 р.</i>
І. Сталін	38	42
В. Путін	34	22
О. Пушкін	34	29
В. Ленін	31	37
Петро I	29	37

Джерело: [3].

Цікаво те, що п'ятірка лідерів практично не змінюється, але рейтинг В. Путіна підскочив після нападу на Україну та анексії Криму, і він перемістився за п'ять років з останнього місця на друге. Це саме

те, що чекає громадська думка в Росії від своїх лідерів – агресія, війна, територіальне розширення і «державна велич». Люди, які на перше місце висувають Сталіна, є добре обізнаними щодо його злочинів, але загибель чи страждання земляків не змінює загальної позитивної думки.

Московські правителі переважною більшістю власних підданих оцінюються з позиції величі держави, а саме імперія Сталіна буквально повторювала географічні кордони імперії Чингіз-хана: від Китаю і Тихого океану до Німеччини, Чехії, Угорщини, Балкан, Адріатичного узбережжя. За це Сталіну вибачаються будь-які гріхи. Що означає слово «Сталін» для пересічного росіянина? Як відповідь використаємо відомі рядки російського поета, хоча вони й написані за іншим приводом: «Як багато у цьому звуці для серця руського злилося». «Сталін» – це символ необмеженого насильства, страху та потоптання ворогів (справжніх або фейкових). О. Архангельський, російський журналіст, заввідділу журналу «Огонёк», вважає: слово «Сталін» перетворилося на «мем», метафору влади та відсутність відповідальності, що виражає: *«зневіра в людську суб'єктність, відмова розглядати людину як одиницю, яка самостійно відчуває і мислить»* [4].

«Тиранофілія» не властива українцям, європейцям, американцям. І тут ми бачимо важливий критерій, що поділяє представників різних цивілізацій. До речі, в Україні є також прихильники Сталіна – найбільше їх залишилося на окупованих територіях, бо цивілізаційний розлом відбувався і по географічних межах, і по душах людей. Сталіністи є природними агентами «русського миру».

«Лібертофобія» або «втеча від свободи». Терміном «лібертофобія» ми позначаємо важливу рису масової свідомості, яка проявляється протягом всього періоду існування російського суспільства. Вона полягає у готовності мас фактично добровільно обмежувати свою свободу на користь влади однієї особи. Свобода в Росії завжди викликала підозру як чужа та зайва цінність, що є згубною для душі пересічного росіянина і може спровокувати на бунт, непокору та різанину. Прихильність до Сталіна, яка розглянута вище, є побіжним свідченням: велика частина росіян готова відмовитися від фундаментальної європейської цінності на користь радості бути підданими «великого хана».

Феномен «втечі від свободи» був докладно проаналізований американським соціологом, неофрейдистом Еріхом Фроммом (1900-1980), який використав це словосполучення для назви відомої книги [5]. Поглянемо на це «дивацтво» росіян через призму психодинаміки. Е. Фромм «втечу від свободи» розглядав у рамках дихотомії «свобода – безпека». Яку стратегію життя в принципі може обрати людина? Американський вчений формулює чотири варіанти: 1) втеча від свободи, 2) деструктивність, 3) конформність, 4) позитивна свобода. Фромм як соціолог пов'язує вибір стратегії поведінки (і тип особистості) з соціальною структурою; він вважає, що особистість еволюціонує від одного до іншого варіанту в залежності від типу суспільства. Цікавим є те, що російське суспільство ззовні й за своєю внутрішньою структурою помітно змінювалося останні 200 років. У Росії до реформи 1861 р., наприкінці XIX – початку XX ст., за часів Сталіна і, нарешті, в путінській Росії існували різні економічні системи, суспільні стани, класи, прошарки, інституції. Незмінною залишалася нелюбов до свободи. У стані розпачу М. Чернишевський вигукував: *«Жалюгідна нація ... Нація рабів, знизу доверху, усі всуціль раби»*. Протягом XX ст. країна двічі мала шанс демократизуватися та отримати більше свободи для особистості (кілька місяців від лютого по жовтень 1917 р. і декілька років на початку 1990-х рр.), але кожного разу повторювалася «втеча від свободи». Стан свободи перетворювався на хаос, і суспільство врешті-решт вітало чергового тирана. Країна (більшість населення) зітхнула з полегшенням на початку «нульових років», коли на трон після Бориса Єльцина зійшов Володимир Путін, свободою можна було легко пожертвувати в обмін на звичний стан речей. Переіначуючи відомий вислів маркіза де Кюстіна, можна сказати про сучасну Росію: *«Уся Росія – тюрма, ключ від якої зберігається у президента»*. Але народ не бунтує, слабкі вилазки інтелігенції та «демократів», які ще не поїхали геть з країни, легко придушуються владою і не знаходять широкого відгуку в серцях більшості.

Обернемося ще раз до соціологічних опитувань. У 2017 р. здійснено масштабне дослідження «Народна еліта Росії», у ході якого виявлено 100 осіб з найвищим індексом визнання російського суспільства. Ось перша трійця: В. Путін, С. Лавров, С. Шойгу. Тобто саме ті, хто цементує новітню імперію, виражає її агресивну політику та несе пряму відповідальність за війну з Україною. А хто складає топ-рейтинг «антигероїв»? У звіті дослідження є відповідь: у першу трійцю увійшли К. Собчак, О. Навальний, М. Джигурда [6] тобто ті персоналії, які асоціюються не тільки з опозицією до Путіна, але і з вільнодумством та небажанням «тікати від свободи».

Такою є сучасна Росія, але такою вона була завжди від перших московських князів. Отже, ми розглядаємо факт свідомості, який є національною константою. На Заході існує думка, що Росії завжди не таланило на лідерів і за збігом обставин вона кожного разу втрачала свободу та поринала у морок деспотії. Це є тільки половина або чверть правди. Народ є вартим своїх правителів, втеча від свободи має зворотню сторону – лояльність до диктаторів. Усі спроби «перебудов» завершувалися новим періодом закручування гайок. Колишній радянський, а згодом американський професор Александр Яков напередодні перебудови 1985–1991 років підрахував, що загалом в історії Росії було 12 «реформацій», які потенційно вели до

свободи (цит. за: [7]). Тоді «горбачовська» – це 13-та, а «ельцинська» – 14. Усі спроби дихати хоч трохи вільніше закінчувалися перемогою реакційних сил. Справа Горбачова – Єльцина теж прогала. Росія не хоче бути вільною зсередини. Вільнодумство в Росії – це страшний злочин і ярлик для людини, що виводить геть з кола «наших».

«Втеча від свободи», за Фроммом, потребує, по-перше, придушення індивідуальності, по-друге, поєднання свідомості особи з авторитаризмом. Останній проявляється як у мазохістських, так і у садистичних тенденціях. У першому випадку – надмірна залежність, підкорення, безпомічність, у другому – експлуатація інших, домінування над слабкішими. Усе це може поєднуватися в одній особистості. Пригадаємо геніальну сцену «генерального мордобою» з поеми «Сон». Тарасу Шевченку вдалося проникнути в глибинні шари «російської душі», яка поєднує мазохізм з садизмом. З одного боку, готовність принижуватися і плазувати перед більш могутнім, отримувати стусани та образи, а з іншого – свавілля і необмежена жорстокість до істот, які знаходяться на соціальній драбині шаблем нижче. Отже, якщо Фромм правий в тому сенсі, що вибір залежить від суспільних чинників, то це мусять бути екстраординарні фактори, бо вони є більш фундаментальними речами, ніж звичайні об'єкти соціологічного аналізу. Відповідь потрібно шукати у цивілізаційних чинниках, які існують як константи протягом багатьох сотень років.

Але подивимося на свободу очима росіян. Втеча від свободи як психологічна настанова має свої переваги в тому, що людина не відчуває себе самотньою, а зливається з масою, виникає полегшення у так званій «спільній долі». Також спрацьовує відомий армійський принцип – у строю можна не думати, є начальник, і хай він за усіх нас вирішує. Люди в одностроях, у «коробці» не хочуть розуміти тих, хто не бажає «вставати у стрій». Існує довічне прагнення росіян усіх зробити такими самими, якими в надрах душі є вони, і силою змусити інші народи розділити з ними їхню рабську долю. І тут настає момент істини для українців – переважно вороже ставлення маси росіян до українців, які постійно бунтують і домагаються того, що щиро зневажають у Росії, – свободи. Лев Гудков, директор «Левада-Центру», на питання кореспондента щодо індексу соціальної дистанції стосовно українців відповів, що він постійно збільшується: «Після 2014 року зростало відчуження, ворожість, яку дуже грамотно роздмухували. Ми фіксуємо дуже сильні бар'єри, забобони проти українського народу» [8]. Керівник центру повідомив ще кілька важливих спостережень: 80 – 85 відсотків росіян вважають, що вони аж ніяк не можуть впливати на політичні рішення (а це і є побіжне свідчення втечі від свободи); анексію Криму не підтримували лише від 7 до 12 відсотків респондентів. Отже, наші висновки щодо фактів масової свідомості, які виражають громадську думку російського суспільства, мають стосунок майже до 90 відсотків дорослого населення, яке потрапляє до вибірки соціологів. Інші 10-15 відсотків населення, очевидно, мислять по-іншому, мізерний відсоток намагається протестувати, але влада спирається на «мовчазну більшість». І соціологи в цьому побіжно допомагають Кремлю, бо військово-політична верхівка, отримуючи відповідні дані соціологічних опитувань, впевнена у безкарності власних дій та підтримці мас.

«Вестернофобія». Попередні соціальні факти не будуть до кінця зрозумілими, якщо не бачити ще одного фундаментального чинника російської колективної думки – патологічного несприйняття європейської, а якщо більш широко – західної цивілізації. Емоція «вестернофобії» генетично ховається у надрах московської історії. Є поміж істориками думка, що точкою відліку була позиція московських князів ще у далекому XV ст. В певних моментах вони свідомо обирали антизахідну позицію. Василь II (Темний) відкинув Флорентійську унію, на яку погодився московський митрополіт, грек Ісидор, який брав участь у Ферраро-флорентійському соборі 1438 – 1445 рр. й підписав документ про об'єднання католицьких та православних церков. Князь позбавив митрополіта сану, і той мусив тікати подалі від Московії. Іван III, у свою чергу, не став на бік релігійного руху так званих «нестяжателів», що нагадували за способом мислення майбутніх протестантів в Європі. *«Наївно, звичайно, вважати, що якщо Іван III прийняв би тоді, в 1503 році, сторону некористолюбців, і усе чарівно змінилося б – пишуть російські історики. ... Але тоді, на межі XV і XVI століть, Московська Русь могла зробити крок в сторону європейського шляху розвитку. І не зробила»* [9, с. 309].

«Петербурзькі часи»¹, можливо, трохи послабили острах Заходу, але повністю не знищили; і цей базовий релікт прекрасно «перезимував» і пишно розквітнув на ґрунті сучасного російського суспільства. Але навіть імператори, які самі були родом з німецьких династій, не відкидали концепту закритого суспільства. В усі роки Російської імперії існували виїзні візи для власних підданих, а іноземцям було не вільно пересуватися по російській глибинці. Маркіз де Кюстін – виняток, йому дав дозвіл подивитися країну особисто Микола I. А потім дуже шкодував, бо замість захоплення величчю імперії невдячний іноземець написав страшний «пасквіль» про країну-тюрму. Зокрема, французький мандрівник стверджував: *«Російська імперія - це табірна дисципліна замість державного устрою, це стан облоги, зведений в ранг нормального стану суспільства»* [10, с. 132]. Хіба щось змінилося у радянські часи? Ні, ця країна існувала за «залізною завісою». Путінська Росія після певної лібералізації у 1990-і рр., з початку нульових років почала «закриватися» та віддалятися від Заходу.

¹ Йдеться про період, коли столицею Російської імперії був Петербург.

У «вестернофобії» сусідів завжди був головний ворог, хоча його обличчя і змінювалося: у різні епохи то були поляки, німці, британці. А от зараз – США, і «вестернофобія» перетворилася на «американофобію». Це відображено в даних соціопитувань. Станом на 2018 р. Америка є навіть більшим ворогом, ніж Україна, проти якої федерація веде війну. За даними опитування російських громадян дослідницьким центром «Левада-Центр», США і Україна – найбільші вороги росіян. Серед тих, хто вважає, що в Росії є вороги, 68% називають ворогом США, 29% – Україну, 14% – ЄС [11]. Але чому саме Америка? Вона, очевидно, в сучасних умовах є перешкодою до експансії та нових територіальних захоплень, тобто не дає повністю «встати з колін». США ніколи безпосередньо не воювали з Росією, не захоплювали і не анексували її території, а от стратегічним союзником були. Ми наведемо 5 епізодів з не такої вже далекої історії, коли американці врятували життя десяткам мільйонів росіян. Потрібно це для того, аби вирішити: «американофобія» – це раціональний вибір чи ірраціональне почуття, яке стосовно західного світу успадковується буквально генетично?

Епізод перший. Допомога продовольством у 1891-1892 рр. Американські благодійні організації проводять потужну кампанію збору коштів і створюють програму «Флот Голоду» для перевезення борошна до Росії. Під впливом цієї події живописець Іван Айвазовський, який на той час був у США і спостерігав кампанію на власні очі, написав дві картини: на першій зобразив американський корабель, на якому перевозилися вантажі до Росії; і на другій що символічно було таке: по центральній вулиці якогось селища мчить підвода з американським прапором і мішками з мукою, а російські обивателі дивляться на це дійство з обочин. Ці картини, про які в Росії ніколи не згадували, було продано на аукціоні Sotheby's 2008 р., про що і написав у своїй розвідці грузинський професор Олег Панфілов під промовистим заголовком «... Як плюнути у простягнуту руку» [12, с. 264-269]. У рік неврожаю та голоду в багатьох російських губерніях прості люди у США зібрали 75 млн. дол., що було на ті часи величезною сумою. Росіяни вперто замовчують цей епізод.

Епізод другий: голод 1921-1923 рр. Більшовики довели країну до повного зубожіння і голодомору, що охопив 30 млн. населення (по занижених даних). Американці знову відгукнулися: за закликм багатьох священників і громадських діячів розгорнулася потужна кампанія збору коштів і продовольства. Кампанію проводила недержавна організація АРА, яка за три роки завезла 595 тис. тон продовольства, медикаментів, одягу на 136 млн. золотих рублів. Ця безпрецедентна допомога врятувала життя більш ніж 10 млн. росіян. Саме цифру у 10 млн. наводить у своїх спогадах очевидець – Питирим Сорокін. Він мав нагоду побачити голод у Поволжі на власні очі під час експедиції, влаштовані науковцями. Дамо йому слово: «Взимку 1921 року я вирушив в райони лиха Самарської і Саратовської губерній для наукового вивчення масового голоду. Я майже відразу переконався, що не зможу здійснити цей намір. Ніякі експерименти не було можливості проводити, але я бачив голод і знаю тепер, що це означає. Те, що я дізнався там, в цих страшних губерніях, перевершувало будь-який науковий досвід. Моя нервова система, яка звикла до багатьох жахів в роки революції, не витримала видовища справжнього голоду ...» [13, с.154] Далі П. Сорокін описує фантазмагоричні картини страждань простих людей, які втрачали розум від голоду, і зазначає: «Цей сигнал лиха божевільного селянина в самій глибині російської землі був почутий. Він перетнув океан, досяг сердець великої американської нації і приніс допомогу, яка врятувала від жорстокої смерті, принаймні, десять мільйонів чоловіків, жінок і дітей. Бог не забуде вашу добру справу» [13, с. 156]. Бог то, можливо, і пам'ятає, а от росіяни стовідсотково забули, звідки надходила допомога. Отже, мільйони нащадків тих росіян, хто пережив завдяки американцям голод на початку 1920-х рр., мабуть, не відають, кому вони зобов'язані появою на світ, і, очевидно, багато з них сьогодні заражені американофобією.

Епізод третій. Побудова промислового фундаменту, що дозволив перетворитися на озброєну супердержаву, бути серед переможців у Другій світовій війні. Цей фундамент закладено у 1930-х рр. завдяки безпрецедентній проектувальній та інженерно-технічній роботі американських фахівців. На замовлення радянського уряду за справу взялася компанія Albert Kahn, за допомоги якої збудовано більше ніж півтисячі підприємств, серед яких відомі гіганти у Харкові, Дніпропетровську, Сталінграді, Нижньому Тагілі, Челябінську, Новосибірську, Магнітогорську тощо. Без цих стратегічних об'єктів СРСР не мав шансів у війні з нацистами. Підприємства були оснащені станками і технікою з США, Німеччини, Англії та інших країн [14]. Про усе це також не люблять згадувати в Росії.

Епізод четвертий. Ленд-ліз. Знаменита програма поставок з США, яка зробила можливим спротив СРСР Німеччині під час Другої світової війни. Сталін отримав фактично безкоштовно зброї, матеріалів, продовольства на 11 млрд. доларів, що за сучасними цінами – становить 160 млрд. дол.; у т.ч. літаків – більш ніж 18 тис., танків – більш ніж 11 тис., джипів – більш ніж 44 тис., кораблів та катерів – більш ніж 500; багато матеріалів, без яких неможливо було будувати танки, літаки, виготовляти патрони, – листовий прокат, мідь, олово, алюміній, молібден тощо. Американські продукти – тушонка, борошно, цукор, жири, ячний порошок – вкотре вже спасали людей від голодної смерті. І це добре знали фронтовики, вони усе це бачили, споживали, їздили на знаменитих «студебекерах» та «вілісах», воювали американською зброєю. А іноді і не здогадувалися, що на початку війни в СРСР не було вибухівки, нічим було

знаряджати патрони, і геть усе необхідне поставляла «клята» Америка. Американці передали по ленд-лізу у 10 разів більше вагонів, ніж було вироблено в СРСР за весь мирний період, а також 1900 паротягів, 66 дизель-електровозів, які зовсім не вироблялися в СРСР. Після війни почалися торги з приводу оплати поставок, американці погодилися знизити ціну майже до 770 млн. дол., але ще й досі Москва не розрахувалася повністю [15].

Епізод п'ятий. «Ніжки Буша». Черговий вже раз, коли Росія опинилася на межі голоду, американці взялися за звичну роботу – рятувати невдячних. Операція з доставки повітрям продовольчих вантажів Provide HOPE тривала цілих 5 років з 1992 до 1997 [16]. Тепер дамо слово американському президенту Джорджу Бушу-старшому, який починав програму. В інтерв'ю 1992 р., коли він прощався з владою, Буш розповів про свою стратегію – нагодувати Росію, аби вона не забула доброї волі Америки, коли стане сильною. Зі слів президента він сам оплачував продовольчі вантажі: *«Це все було з моїх особистих коштів. Росіянам потрібні були гроші, і я, як міг, їх підтримував. Їм потрібна була їжа, і я наказав годувати їх з моїх особистих коштів. Були люди, які зі мною пристали до спілки, але ми не витратили на це ні цента з федеральної скарбниці. ні цента»* [17]. Буш підкреслював, що ненавидив СРСР, але хотів допомогти Росії... Дуже неоднозначні уявлення щодо сутності першого і другого, бо насправді СРСР був лише тимчасовою формою старої російської імперії. Такою є і путінська Росія, вона не перетворилася на відкрите суспільство, і ніякої подяки Сполучені Штати ніколи не дочекаються, бо мають справу з іншою, не західною цивілізацією, де свої уявлення щодо таких речей, як совість і вдячність та хто кому винен. І це укорінено на рівні підсвідомості, а не є раціональним вибором.

Зворотним боком «вестернофобії» як факту колективної свідомості є концепція русофобії, що розвивається в політичних і академічних колах Росії з XIX ст., а у часи правління Путіна перетворилася на топ-тему, отримала грантову підтримку від уряду для дослідницьких програм. Згідно неї погане ставлення до Заходу є лише вимушеною відповіддю на притаманну Європі і США русофобію. Отже, з'явилося просте і нібито раціональне пояснення і «вестернофобії», і агресивних дій Росії. Чому на Заході так голосують через анексію Криму та війну на Донбасі, вводять санкції? Звичайна річ, вони русофоби, просто не люблять велику Росію у світі, заздять її розмірам і бояться збройних сил. З цього приводу польські дослідники так званого питання русофобії зазначають: *«Міфологізований стереотип русофобських країн залишається простим поясненням напруженості, що триває у відносинах між Росією і Заходом і провідним аргументом в теоріях змови про зрадництво світу»* [18]. Але русофобія – не тільки теоретичний концепт, бо широкі маси населення щиро вважають, що населення інших країн є ворожим до росіян. За даними опитування «Левада-Центру», у 2018 р. у росіян зросло відчуття того, що ставлення низки країн не є дружнім. Так, число тих, хто відмічає ворожий настрій США по відношенню до Росії, у порівнянні з 2017 р., збільшилося з 69% до 78%. Одночасно більш ніж вдвічі (з 15% до 38%) зросла частка респондентів, які вважають недружнім ставлення Великобританії до РФ. Серед вороже налаштованих держав респонденти також називали Україну (49%), Латвію (26%), Польщу (24%) й Литву (23%) [19]. Власне, ми бачимо, що суб'єктивне відчуття русофобії добре корелюється з фактом «вестернофобії». А в цілому і перше, і друге є певним діагнозом стану масової свідомості в рамках соціального світу – антагоністу західної цивілізації.

Агресивний нарцизм. Поняття «агресія», «месіанізм», «великодержавність» у колективній свідомості росіян зливаються в одне цілісне й гостре почуття, яке буквально розпирає їхні душі. Мільйони людей в Росії вже давно інкорпоровали цю гримучу суміш, зробили частиною свого Его. Самозакоханість і самозвеличення можна було б розглядати як чудернацьку рису національного характеру, якби вона не поєднувалася з експансією та бажанням «нахилити» інших. Агресивний месіанізм, замішаний на гордості за велику імперію, був завжди притаманний московітам, росіянам, радянським людям і вибризує силою фонтану й по нині. Цей факт свідомості має кілька проявів: філософсько-богословський, офіційно-державний, «масово-народний». Стисло зупинимось на першому з них.

У російській філософії XIX – XX ст. було кілька концепцій, які становлять світоглядну базу саме тих суспільних настроїв, які нами досліджуються. Ідея «Росія – Третій Рим» оформилася як російський месіанізм, який нібито органічно притаманний «руським»: *«Після народу єврейського, російському народу найбільш властива месіанська ідея, вона проходить через всю російську історію аж до комунізму»* – зазначає філософ Микола Бердяєв (1874-1948) [20, с. 49]. *«З давніх часів було передчуття, - зазначав він, - що Росія призначена задля чогось великого, що Росія - особлива країна, не схожа ні на яку країну світу. Російська національна думка харчувалася почуттям богобраності і богоносності Росії»* [21, с. 1]. Володимир Соловйов (1853-1900) у 1887 р. вводить поняття «русская идея», вважаючи, що Росія має повести за собою все людство до щасливого майбутнього і об'єднати Західну й Східну церкви у спільному Християнстві. П. Чаадаєв особливу місію Росії виводив з її розмірів, він стверджував, що Провидіння *«створило нас надто великими»*, аби бути егоїстами і думати лише про себе. Провидіння доручило Росії інтереси всього людства.

Загальна думка, що поширювалася філософами, полягала в тому, що росіянам нібито притаманна особлива релігійність, пошук Бога і справедливості, чого не зустрінеш на Заході. Отже, і завдання вони мають вирішувати відповідного масштабу: змінювати світ і вирішувати долю народів. Ідея вселенськості, соборності, святої Русі, народу-богоносця, особливої величчч «русской души», сакральної місії, «умом Россию не понять», «Россия призвана быть освободительницей других народов» та подібні конструкти склалися у світоглядний фундамент особливого світосприйняття, розуміння виключної ролі країни у світі. Месіанізм росіян не є мирним, він по суті є небезпечним та експансіоністським, бо пробуджує і надихає масову свідомість до імперської політики та агресивних дій у світі. Агресивний месіанізм як факт масової свідомості полегшує владі РФ вирішувати власні стратегічні завдання: планувати і здійснювати агресивні війни, військові операції за межами країни і одночасно придушувати власну опозицію всередині Росії, бо вона «непатріотична», заважає «вставати з колін», не розуміє великої місії Росії.

З викладеного можна зробити кілька висновків. Четверть століття окремого існування України виявила неабиякий соціокультурний розрив зі східною сусідкою, який має своє цивілізаційне пояснення. Кожне суспільство актуалізувало притаманні йому внутрішні соціальні архетипи та сформувало актуальні настанови масової свідомості. Російське суспільство в глибинних шарах масової свідомості є вельми своєрідним і таким, що кардинально відрізняється від масових настанов свідомості, властивих українцям, як і європейцям в цілому. Небезпека зі Сходу, очевидно, не зникне навіть після переформатування кремлівського керівництва, що відбудеться рано чи пізно, хоча б і за відомим біологічним законом. Незмінним залишиться масова свідомість переважної більшості росіян, нові політичні лідери з високим ступенем вірогідності будуть підлаштовуватися під очікування мас. Примирення з Росією буде вкрай тяжким процесом, який може бути успішним тільки в тому випадку, коли російське суспільство остаточно визнає українську ідентичність і наше право на вільне існування в межах європейського співтовариства.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: моногр. Х. : ФОП Павленко О.Г., 2015. 268 с.; Магда Е. В. Гібридна війна: выжить и победить. Х.: Виват, 2015. 320 с.; Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ: КАЛАМАР, 2017. 268 с.; Фельштинский Ю., Станчев М. Третья мировая война: Битва за Украину. К.: Наш Формат, 2015. 456 с.; Требін М. П. Соціологія війни: український контекст. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2015. № 1148; Тимчук Дм., Карін Ю., Машовець К., Гусаров В. Хроніка російської агресії. К.: Брайт Стар Паблішинг, 2016. 240 с.; Головченко В., Дорошко М. Гібридна війна Росії проти України: історико-політологічне дослідження. К.: Ніка-Центр, 2016. 184 с.; Перепелиця Г.М Україна – Росія: війна в умовах співіснування. К.: Видавничий дім «Стилос», 2017. 880 с.; Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.; Копійка В., Дорошко М., Балаюк В. та ін. Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності: монографія / наук ред. М. Дорошко, В. Балаюк. К.: Ніка-Центр, 2018 280 с. 2. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / пер. с фр. М.: Канон, 1995. 352 с. 3. Самые выдающиеся люди всех времен и народов – Сталин, Путин, Пушкин: опрос. URL: <https://regnum.ru/news/2292761.html> 4. Архангельский А. Воскрешение Сталина, или Современные идеологии насилия. URL : <https://www.obozrevatel.com/society/76345-voskreshenie-stalina-ili-sovremennyye-ideologi-nasiliya.htm> 5. Фромм Э. Бегство от свободы; человек для себя / пер. с англ. Мн.: ООО «Попури», 1998. 672 с. 6. налитическая записка по результатам социологического исследования «Народная элита России» / д. соц. н. О.В. Крыштановская. М.: Лаборатория Крыштановской, 2017. 37 с. 7. Лосев І. Азійсько-деспотичні орієнтири. Чому протистояння Москви із Заходом не є тимчасовим. URL: <http://tyzhden.ua/History/192538> 8. Дракахруст Ю. Россияне уже было осознали, что украинцы – другой народ, но здесь им предложили «крымнаш» – Лев Гудков. URL : <https://ru.krymr.com/a/29452745.html> 9. Бушков А., Буровский А. Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование. Красноярск: Бонус; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. 512с. 10. Кюстин А. де. Россия в 1839 году: В 2 т. / пер. с фр. под ред. В. Мильчиной; коммент. В. Мильчиной и А. Осповата. / пер. В. Мильчиной и И. Стаф. М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996. 528 с. 11. Портников В. Якщо Росія розпадеться, то сусідом України буде найбільший і найагресивніший шматок. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/28969576.html?utm_source=join&utm_medium=cpc&utm_campaign=join&utm_content=73898560 12. Панфілов О. Антирадянські історії. Тернопіль: Мандрівець, 2016. 296 с. 13. Сорокин П. А. Долгий путь : автобиограф. роман / пер. с англ. П. П. Кротова, А. В. Липского. Сыктывкар : Союз Журналистов Коми АССР : Шьпас, 1991. 304 с. 14. Никонов А. Самая большая ложь. URL: <http://a-nikonov.livejournal.com/1447234.html> 15. Чеславский О. «Украденная» союзниками великая победа советского. URL: <http://fakeoff.org/history/ukradennaya-soyuznikami-velikaya-pobeda-sovetskogo-naroda> 16. Пятигорец Д. Помни, россиянин, без США ни тебя, ни твоих предков не было бы в живых. URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/pomni-rossiyanin-bez-ssha-ni-tebya-ni-tvoih-predkov-ne-byilo-byi-v-zhivyyh.htm> 17. Интервью Буша-старшего в 1992 году. URL: <https://politikus.ru/events/45653-intervyu-busha-starshego-v-1992-godu.html> 18. «Русофобия» в стратегии Кремля – оружие массового поражения / Джолант Дарчевска, Петр Зоховски, Центр восточных исследований, Варшава Польша. URL: <http://sprotyv.info/ru/news/kyev/rusofobiya-v-strategii-kremlya-oruzhie-massovogo-porazheniya> 19. Россияне поставили Украину в один список с США и Великобританией. URL: <https://www.rupor.info/news/138308/rossiyane-postavili-ukrainu-v-odin-spisok-s-ssha-i-velikobritaniyu> 20. О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. М.: Наука, 1990. 528 с. 21. Бердяев Н. Судьба России. М.: Изд-во МГУ, 1990. 256 с.

Российское общество: факты массового сознания

В статье анализируется состояние массового сознания современного российского общества, которое, по мнению автора, объясняет и тип политического правления в стране, и агрессивный внешнеполитический курс Кремля. Методологической основой исследования является теория социальных фактов Э. Дюркгейма, который, в частности, считал, что совокупность фактов сознания представляет собой определяющую характеристику любого общества. В качестве эмпирической базы использованы данные массовых опросов российских социологических центров, в частности опубликованные данные «Левада-Центра». Подчеркивается, что массовое сознание российского общества включает в себя следующие факты: 1) «тиранофилия» – иррациональная любовь к политическим лидерам, которые проводят «жесткую линию» во внутренних делах и отличались захватническими войнами на внешней арене; 2) «либертофобия» – состояние сознания, отвечающее концепту Э. Фромма «бегство от свободы», что ведет к систематическому поражению любых реформ демократического содержания; 3) «вестернофобия» – традиционное для российского общества негативное отношение к Западу, а в современной ситуации – к США и Украине, которая как будто бы «предала» восточную соседку; 4) «агрессивный нарциссизм» – самовозвеличивание, идея особой миссии России в мире, что является внутренним оправданием имперской политики, агрессивных войн, которые систематически развязывали ее правительства в последние 500 лет. Комплекс фактов массового сознания образует цивилизационный маркер, который, во-первых, свидетельствует о неевропейском характере российского общества, во-вторых, является основанием для типологического различия украинского и российского обществ, в-третьих, объясняет неслучайный характер военных действий против Украины.

Ключевые слова: российское общество, факты массового сознания, российско-украинская гибридная война, «бегство от свободы».

Отримано 3.09.2018